

नेपाली कोटिकार

● कृष्णमाया मगर*

सार : नेपाली भाषामा पाइने कोटिकारहरूको वर्णन तथा विश्लेषण यस अध्ययनपत्रको उद्देश्य रहेको छ। निर्जीवता, मानवीयता, आकार, विन्यास, खँदिलोपन, पदार्थ, आयाम, माप आदि अर्थतत्त्वका आधारमा नामलाई कोटीकृत गर्ने लगभग दुई सयवटा सङ्ख्यावाची कोटिकारहरू नेपालीमा पाइन्छन्। यस पत्रमा ती कोटिकारहरूको वर्गीकरणसँगै रूपतात्त्विक अनि वाक्यतात्त्विक वर्णन गरिएको छ।

बीज शब्द : नेपाली, कोटिकार, सङ्ख्येय, असङ्ख्येय, नाम, रूप।

१. प्रवेश

अङ्ग्रेजी भाषाको 'क्लासिफायर' शब्दको पर्यायका रूपमा 'कोटिकार' शब्दको प्रयोग नेपालीमा पाइन्छ। 'वर्ग' वा 'श्रेणी' बुझाउने 'कोटी' शब्दमा 'बनाउने', 'गर्ने' जस्ता अर्थ बोकेको 'कार' परसर्गको योगबाट यस शब्दको व्युत्पत्ति भएको देखिन्छ। कोटिकारसम्पन्न भाषाहरूमा सङ्ख्यावाची पद र नामपदबिच अनिवार्य रूपले आउने तथा अर्थतात्त्विक रूपमा नाम शब्दको वर्ग निर्धारण गर्ने शब्दलाई कोटिकार भनिन्छ। नेपाली भाषाका कोटिकारले निर्जीवता, मानवीयता, आकार, विन्यास, खँदिलोपन, खोक्रोपन, पदार्थ, आयाम, माप जस्ता अर्थतत्त्वका आधारमा नामको कोटीकरण गर्छ।

कोटिकारको उपस्थितिका आधारमा संसारका भाषाहरूलाई कोटिकारसम्पन्न भाषा र कोटिकारविहीन

* सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

भाषाका रूपमा वर्गीकृत गरिएको छ।^१ दक्षिणपूर्वी एसियाका चिनियाँ-तिब्बती अनि आग्नेयाली मूलका भाषाहरूमा एउटा मुख्य शब्द वर्गका रूपमा कोटिकारको अवस्थितिलाई तिनको विशेषता मानिन्छ। चिनियाँ, जापानी, र बर्मेली भाषाहरू कोटिकारसम्पन्न भाषा हुन्। यिनै भाषाहरूसँगको संसर्गबाट भारोपेली मूलका केही भाषाहरूमा पनि कोटिकारको विकास भएको देखिन्छ। नेपाली, बङ्गला, असमिया त्यस्ता भारोपेली भाषा हुन्। नेपालीमा कोटिकारको विकास नेवारी भाषाको प्रभावस्वरूप भएको मानिन्छ।^२ कुमाउनी अनि गढवालीजस्ता नेपालीका भगिनी भाषाहरूमा कोटिकार नपाइनुले उक्त कुराको पुष्टि गर्छ।

नेवारी, बोडो, खासीजस्ता भाषाहरूमा नामबाहेक अन्य शब्दवर्गलाई कोटीकृत गर्ने कोटिकारहरू पनि पाइन्छन् तर नेपालीमा नामको कोटीकरण गर्ने कोटिकारहरू मात्र छन्। सङ्ख्यावाची शब्दका अनुगामी भएर पदमा आउने हुनाले कोटिकारलाई 'सङ्ख्यावाची कोटिकार' (न्युमरल क्लासिफायर) पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा कोटिकार नामक शब्दवर्गको उल्लेख गर्ने पहिलो भाषाविज्ञानी माधवप्रसाद पोखरेल हुन्। उनले 'नेपाली वाक्य व्याकरण'^३ नामक आफ्नो पुस्तकमा नामको रूपायन तथा पदसङ्गति स्थापन गर्ने विशेष शब्दवर्गका रूपमा यसको वर्णन गरेका छन्। उनीपूर्व कुनै पनि वैयाकरणहरूले नेपाली भाषामा शब्दवर्गका रूपमा मात्र होइन भाषिक एकाइ विशेषकै रूपमा पनि कोटिकारको उल्लेख गरेको थाहा पाइँदैन। पोखरेलअनुसार नेपाली भाषामा लगभग दुई सयवटा कोटिकारहरू पाइन्छन्।

२. नेपाली कोटिकारहरूको वर्णन

यस पत्रमा नेपाली कोटिकारहरूको रूपतत्त्व अनि प्रकार्यका आधारमा तिनका वर्ग, स्वरूप, प्रकृति अनि विशेषताहरू खुट्याउने काम गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको आधार एलान^४ (सन् १९७७), पोखरेल (वि सं २०५४)^५ तथा शाक्य (सन् १९९७)^६ रहेका छन्।

२.१. नेपाली कोटिकारहरूको रूप

रूपतात्त्विक दृष्टिले नेपाली कोटिकारहरू दुई किसिमका पाइन्छन् :

१. Alexandra Y Aikhenvald, 2000, *Classifiers : Typology of Noun Categorization Devices*, Oxford, Oxford University Press
२. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५४, *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौँ, एकता बुक्स, पृ ८२
३. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५४, *नेपाली वाक्य व्याकरण*, पूर्ववत्
४. Keith Allan, 1977, 'Classifiers', *Language*, Vol. 53, pp. 285-311, <http://www.jstor.org/stable/413103>
५. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५४, *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौँ, एकता बुक्स
६. Daya R. Shakya, 1997, 'Classifiers and Their Syntactic Functions in Nepal Bhasa', *Himalaya, the Journal of the Association for Nepal and Himalayan Studies*, Vol.7:1, <http://digitalcommons.maclester.edu/himalaya/vol17/iss1/4>

(क) बद्ध कोटिकार;

(ख) मुक्त कोटिकार।

बद्ध कोटिकारअन्तर्गत नेपालीका 'वटा' र 'जना' यी दुईवटा कोटिकारहरू पर्दछन्। मुक्त कोटिकारअन्तर्गत चाहिँ 'वटा' र 'जना' बाहेक नेपालीका जम्मै कोटिकारहरू पर्दछन्, जस्तै - 'दुई कोसा केरा', 'तीन केसा सुन्तला', 'चार चोइटा दाउरा', 'एक घनो बाँस' आदि।

नेपाली वाक्यमा यी दुवै थरी कोटिकारहरूको वितरण सङ्ख्यावाची शब्द + कोटिकार + नामपद हुन्छ, जस्तै - एक + जना + लेखक, एक + काइँयो + केरा आदि। नेपालीमा कोटिकारको यो क्रम स्थिर छ।

विशेषकसँग कोटिकारको प्रयोग गर्नु परे यसको क्रम सङ्ख्यावाची शब्द + कोटिकार + विशेषक + नामपद हुन्छ, जस्तै - एक + जना + अग्लो + मान्छे ।

नेपालीमा कोटिकारको प्रयोग सङ्ख्यावाची शब्दसँग मात्र हुन सक्छ तर परिमाण बुझाउने 'धेरै' शब्दसँग कोटिकारको प्रयोग अपवादका रूपमा पाइन्छ, जस्तै - 'धेरैवटा किताब', 'धेरैजना मान्छे' आदि। यद्यपि 'धेरै' को विपरीतार्थक शब्द 'थोरै'सँग कोटिकारको प्रयोग प्रायः देखिँदैन, जस्तै - *थोरैवटा किताब, *थोरैजना मान्छे। बरू 'थोरैतिनो' अथवा 'थोरैतिना' पदको प्रयोग पाइन्छ तर 'तिनो' वा 'तिना' कोटिकार नभएर आपरिवर्तित द्वित्व (इको शब्द) हुन सक्ने सम्भावना रहेको छ। किनभने यिनमा कुनै पनि नामलाई कोटीकृत गर्ने क्षमता देखिँदैन।

कोटिकारयुक्त अन्य भाषाहरूमा झैं नेपालीमा पनि नामपदको सङ्ख्या बुझाउन सङ्ख्यावाची शब्द मात्र पर्याप्त छैन, त्यससँग कोटिकार हुनै पर्छ। हिन्दीजस्ता कोटिकारविहीन भाषाका प्रभावमा आएर नेपाली भाषाका प्रयोक्ताहरूले *एक मान्छे, *एक किताब जस्ता पदहरूको प्रयोग गरे तापनि नेपाली भाषाको प्रकृतिअनुसार त्यस्ता प्रयोगलाई अव्याकरणिक मान्न सकिन्छ। तथापि 'एक मान्छे गहिरो खाडल', 'एक किताब विद्या', 'एक भाइ छोरो', 'एक बहिनी छोरी' जस्ता पदावलीमा 'मान्छे', 'किताब', 'भाइ', 'बहिनी' आदि पदले नै विशेष कोटिकारको कार्य गर्ने हुनाले यिनमा सामान्य कोटिकारको प्रयोग गरिँदैन।

नेपालीका प्रायः कोटिकारहरूको रूपायन वचनअनुसार हुने देखिन्छ भने लिङ्गका आधारमा चाहिँ सामान्य कोटिकार 'वटा'को मात्र रूपायन देखिन्छ। मानवीय नामको निम्न आदर्शार्थी प्रयोगमा 'वटा' को स्त्रीलिङ्गी रूप 'वटी' पनि प्रचलनमा पाइन्छ। तलका तालिकामा दिइएका उदाहरणले उक्त कुराको पुष्टि गर्छन्।

तालिका (१). लिङ्गानुसार नेपाली कोटिकारको रूपायन

स्त्रीइतर लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एउटा चोर	एउटी चोर्नी
एउटा केटो	दुईवटी केटी
तीनवटा नेता	तीनवटी नेत्री

यस्तै वचनका आधारमा केही विशेष कोटिकारहरूको रूपमा हेरफेर आउने देखिन्छ। यस्ता कोटिकारहरूको पदान्तको [ओ] ध्वनि [आ] ध्वनिमा परिवर्तित हुन्छ। तालिका (२) मा यस कुराको दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका (२). वचनानुसार नेपाली कोटिकारको रूपायन

एकवचन	बहुवचन
एक थुँगा फुल	दुई थुँगा फुल
एक छेस्को काठ	तीन छेस्का काठ
एक चानो आँप	चार चाना आँप

२.२. नेपाली कोटिकारहरूको प्रकार्य

कोटिकारहरूले निर्वहण गर्ने प्रकार्यका आधारमा नेपाली कोटिकारहरूलाई दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ :

- (क) सामान्य कोटिकार;
- (ख) विशेष कोटिकार।

सामान्य कोटिकारले मानवीय नामलाई मानवेतर तथा अप्राणीवाचक नामबाट अलग तुल्याउँछ। 'वटा' अनि 'जना' नेपालीका सामान्य कोटिकार हुन् जसले नेपालीका जम्मै नामहरूलाई निर्जीवता अनि मानवीयताका आधारमा दुई वर्गमा छुट्ट्याउँछन्। पोखरेलले^७ यी कोटिकारहरूका आधारमा नेपालीका जम्मै नामहरूलाई चारवटा वर्गमा छुट्ट्याउन सकिने देखाएका छन्।

७. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५४, नेपाली वाक्य व्याकरण, काठमाडौँ, एकता बुक्स, पृ ८३

$\begin{bmatrix} -\text{वटा} \\ -\text{जना} \end{bmatrix} = \text{असङ्ख्येय नाम}$

$\begin{bmatrix} +\text{वटा} \\ -\text{जना} \end{bmatrix} = \text{मानवेतर नाम}$

$\begin{bmatrix} -\text{वटा} \\ +\text{जना} \end{bmatrix} = \text{आदरार्थी नाम}$

$\begin{bmatrix} +\text{वटा} \\ +\text{जना} \end{bmatrix} = \text{मानवीय निम्न आदरार्थी नाम}$

उपर्युक्त चारवटा नियमका आधारमा नेपालीमा पाइने सामान्य कोटिकारका प्रकार्य सजिलैसित बुझ्न सकिन्छ। पहिलो नियमले गन्न नसकिने अथवा असङ्ख्येय नामसँग नेपालीका सामान्य कोटिकारको प्रयोग निषेध जनाएको छ, जस्तै - ‘*दसवटा आगो’, ‘*चारजना हावा’ आदि।

दोस्रो नियमले मानवेतर नाम चाहे त्यो जीव होस् अथवा निर्जीव दुवैसँग ‘वटा’ आउने तर ‘जना’ चाहिँ मानवीय नामसँग मात्र आउन सक्ने बुझाउँछ, जस्तै - ‘पाँचजना मन्त्री’, ‘तीनवटा खसी’, ‘छवटा गाडी’ आदि।

तेस्रो र चौथो नियमले मानवीय नामसँग ‘वटा’ र ‘जना’ को प्रयोग भाषा प्रयोक्ताको अभिप्रायमाथि भर पर्ने कुरो जनाएको छ। मानवीय नामसँग ‘जना’ को प्रयोग वाञ्छनीय मानिन्छ तर आदर नगरिएको मानवीय नामसँग पनि ‘वटा’ को प्रयोग नेपालीमा भएको देखिन्छ, जस्तै - ‘दुईवटा नेता’, ‘तीनवटा कवि’।

विशेष कोटिकारले चाहिँ नेपालीका गन्न नसकिने निर्जीव नामलाई अर्थतात्त्विक आधारमा कोटीकरण गर्छ। नाप, आकार, आयाम, विन्यास, खँदिलोपन, पदार्थ, झुण्ड आदि त्यस्ता आधार हुन्। यस्ता विशेष कोटिकारहरूको एउटा लामो सूची पोखरेलले^८ प्रस्तुत गरिसकेका छन्। तीबाहेक अन्य कोटिकारहरू यस प्रकार रहेका छन् -

एक क्याँट पैसा	एक कुन्यु धान	एक खिली पान/चुरोट	एक गह्रो खेत
एक गुच्छो फुल	एक गोलो मौरी	एक घुट्की पानी	एक घोगो मकै
एक चपरी माटो	एक चाड मकै	एक चानो आँप	एक चिम्टी माटो

८. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५४, नेपाली वाक्य व्याकरण, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ ८३-८५

एक चुली माटो	एक छेस्को काठ	एक जिलो सम्पत्ति	एक झ्याड इस्कुस
एक झिँजो काठ	एक झुत्तो मकै	एक झुप्पो फुल	एक टालो लुगा
एक टोली गाइने	एक ठेली किताब	एक डफ्फा मान्छे	एक थाक किताब
एक थुँगो फुल	एक थुर दाउरा	एक निम्ठो चामल	एक पातो पुस्तक
एक फाँको गाँस	एक फाल्सो रगत	एक बाला कोदो	एक बिटो पैसा
एक मेसो काम	एक मेलो काम	एक रास ढुङ्गा	एक लाछी धागो
एक लुड धागो	एक सरो लुगा	एक सोली बिँडी	

उपर्युक्त प्रकारका विशेष कोटिकारहरूबाहेक नेपालीमा भाववाचक नामलाई कोटीकरण गर्ने केही कोटिकारहरू पनि पाइन्छन्, जस्तै – ‘एक खिन्को हँसाइ’, ‘एक चरण घुमाइ’, ‘एक झस्को सम्झना’, ‘एक दम्को/पाइलो/फड्को हिँडाइ, एक फन्को घुमाइ’ आदि।

३. निष्कर्ष

सङ्ख्यावाची कोटिकारहरूको उपस्थिति देखिने हुनाले नेपाली भाषालाई कोटिकारयुक्त भाषाका वर्गमा राख्न सकिन्छ। आधुनिक भोरोपेली भगिनी भाषाहरूमा कोटिकार नपाइने हुनाले नेपाली भाषाले कोटिकारको विकास नेवारीजस्ता कोटिकारसम्पन्न भोटहिमाली भाषाका प्रभाववश गरेको हो भन्न सकिन्छ। यस पत्रमा नेपाली कोटिकारहरूको रूपतात्त्विक तथा प्रकार्यपरक वर्णन गरिएको छ। रूपतात्त्विक वर्णनअन्तर्गत नेपाली कोटिकारहरूलाई बद्ध अनि मुक्त कोटिकारका रूपमा वर्गीकृत गरी नेपाली वाक्यमा ती कोटिकारको वितरण के कस्तो रहन्छ भन्ने चर्चा गरिएको छ। नेपाली कोटिकारहरूले लिङ्ग र वचनजस्ता रूपायक तत्त्वका आधारमा रूप फेर्ने कुराको पनि सोदाहरण उल्लेख भएको छ। प्रकार्यपरक वर्णनअन्तर्गत चाहिँ नेपाली कोटिकारहरूलाई सामान्य र विशेष दुई वर्गमा विभाजित गरी ती कोटिकारहरूले नेपाली वाक्यमा निर्वहण गर्ने प्रकार्यबारे छलफल गरिएको छ।